

Sonja Janičić

NARCISTIČKA KONFIGURACIJA SUBJEKTA I AKTUALNA KULTURA RADA

APSTRAKT: Ovaj tekst se bavi kulturom rada karakterističnom za neoliberalizam, najpre karijerom i “udaljenim” radom. Fenomenima se pristupa iz ugla savremene psihoanalitičke doktrine, uzimajući u obzir i ideje filozofije politike. Struktura idealnog subjekta neoliberalnog kapitalizma sagledana je iz razvojne perspektive. Predstavljen je međuodnos autentičnog selfa i karijernog “selfa”, u pokušaju boljeg razumevanja dinamike funkcionisanja ovakvog subjekta aktualiteta. Razmotrene su i potencijalne posledice prevalentnih režima rada današnjice na dinamiku porodičnog života. Dihotomija javnog i privatnog života je preispitana u kontekstu osnovne teme rada.

KLJUČNE REČI: psihoanaliza, neoliberalizam, karijera, self, rad od kuće.

Psihopatologija svakodnevnog života

Svojevremeno je Frojd, postavljajući temelje psihoanalize, skrenuo pažnju na moguće prisustvo patoloških elemenata u okvirima normalnih pojava kao što su snovi ili govorne omaške (Freud, 1938). Naravno, i mnogi drugi mislioci su se bavili ovom temom. Recimo, Derida i Fuko su, zauzimajući različite pozicije, ukazali na blisko sapostojanje patologije i normalnosti (Derrida, 1964; Fuko, 2013). Poznato nam je da se faktor iracionalnosti krije i u okvirima mnogih grupnih fenomena koji se laički razumeju kao normalni. Drugim rečima, znamo da simbolički i imaginarni registri *ideoloških sistema* imaju svoje patološke potencijale (Jevremović, 2018; Lacan, 2007). Na kraju, patologija koja se javlja u okvirima fenomena svakodnevnog života jeste i u međugri sa onim što percipiramo kao psihopatologiju pojedinca. Dakle, ideja da svakidašnje društvene pojave u svojoj srži kriju manje ili više patoloških potencijala, već je poznata.

Uzimajući u obzir takav kontekst, u ovom tekstu se bavim fenomenom aktualne svakodnevice –*karijerom* pojedinca. Kroz tekst nastojim da preispitam kako karijerni ideali neoliberalnog realiteta potencijalno određuju subjekta. Razmatraću i kuda, sa ovom temom povezane, promene podstaknute kriznim periodom u kome živimo (pre svega mislim na *rad kod kuće*) moguće vode. U tekstu najpre nastojim da

razumem kako se *poslovna sfera* pozicionira na dimenziji javnog i privatnog u odnosu na subjekta, te kakve konstitutivne efekte ostvaruje na njega. Potom diskutujem o tome kako rad kod kuće potencijalno menja dinamiku javnog i privatnog, kao i koje izmene unosi u psihološki svet subjekta, ali i njegove porodice.

Javno, privatno, ideologija

Dihotomija javnog i privatnog života, iako davno¹ utemeljena, čini se jednom od intuitivnih i bazičnih jedinica organizovanja modernog, demokratskog društvenog života (Schwartz, 1979). To je posebno uočljivo ako se uzme u obzir to koliko savremena zapadna doktrina (deklarativno) stavlja naglasak na očuvanje privatne sfere života pojedinca kroz različite politike zaštite individualnih prava i sloboda. Međutim, samo značenje navedenih pojmova, u kontekstu teme ovog rada, neophodno je preciznije odrediti.

U obimnoj literaturi, odnos između javnog i privatnog razmatran je u raznovrsnim konceptualnim okvirima, podrazumevajući nešto različita značenja zavisno od konkretnog istorijskog konteksta. U okvirima liberalne političke teorije, javna sfera se neretko razume kao prostor za javnu kritičku diskusiju i misao, ali i prisilu, koja ima funkciju upravo da zaštiti privatni život individua. Privatno pak obuhvata sferu spontanosti (osećanja i aktivnosti), kao i sferu traganja za „istinskom srećom“. (Locke, 1983; Mill, 1998; Smith, 2008). Teoretičari politike koji nisu liberalnih usmerenja su takođe razmatrali ovu distinkciju, konceptualizujući je nešto drugačije. Hegel je tako privatno, koje je vezivao za individuu (pretežno u kontekstu svog shvatanja običajnosti), video kao sferu same materijalne nužnosti i spontanosti pojedinca. Nasuprot tome, javno, koje je vezivao za porodicu i državu, video je kao sferu slobode u kojoj su diskusija i prisila u funkciji višeg javnog znanja (Hegel, 1964; Hegel, 1986).

Nasuprot onim teoretičarima koji su visoko vrednovali održavanje ove dihotomije, poznati su nam i oni autori koji su razgraničavanje javnog i privatnog smatrali štetnim po subjekta. U modernijoj liniji misli to su svakako *marksisti* koji su diskutovali da „cepanje“ čoveka na privatno i javno osujećuje dobrobit pojedinaca u buržoaskim društvima, te da se kroz ovakvu podelu društvena moć i politička agensnost pojedinca od njega otuđuju (Marx, 2014; Schwartz, 1979). U okvirima ovakve teorije, javno se izjednačava sa političkim, a ovakva (za njih kontradiktorna) dihotomija sržno učestvuje u održavanju klasnih nejednakosti.

Koncepti javnog i privatnog se, na drugačiji način i neretko pod nešto drugačijim imenima, razmatraju i u psihoanalitičkoj teoriji. Iako se psihoanalitička teorija

1 Privatno, kao iskustvo unutrašnjeg sveta, čini se da dobija na važnosti već sa stoicizmom (npr. Aurelije, 2021).

prevashodno bavi unutrašnjim svetom pojedinca, kao i relacijama unutar porodice, većina autora govori i o važnosti širih spoljnih sistema za razvojne procese kroz koje prolazi subjekat u nastajanju, odnosno dete. Britanski psihoanalitičar Donald Vinikot tako u svom radu „Dete, porodica i spoljašnji svet“ ističe važno mesto „javnog“ u oblikovanju unutrašnjeg sveta deteta, pod čim se podrazumeva čitava matrica relacija u koje dete ulazi van granica porodičnog sistema. Nasuprot tome, relacioni svet porodice i psihološki svet individue mogu da se vide kao privatna, odnosno intimna² sfera u koju Vinikot smešta razvojno krucijalnu sigurnost, stabilnost, spontanost i autentičnost (Winnicott, 2021). Može se reći da se i Žak Lakan bavio konstitutivnim uticajem javne sfere na subjekta stavljanjem naglaska na simbolički poredak i društvene norme koje uključuju ali i prevazilaze granice porodičnih interakcija u okvirima kojih dete formira narcističko i diskurzivno Ja (*moi i je*) (Jevremović, 2000; Lacan, 2004; Muller, 1982). Lakan, oslanjajući se na Hegelovu dijalektiku gospodara i slugu, te razmatrajući četiri diskursa (pogotovo diskurs Gospodara i diskurs Univerziteta), promišlja načine na koji dominantna ideologija i društvene institucije konstituišu subjekta. Ono što je specifično za Lakana, nalik Hegelu, jeste prepletenost privatnog i javnog, odnosno „konstitutivno urastanje“ društvenih normi u intimu pojedinca (Lacan, 2007).

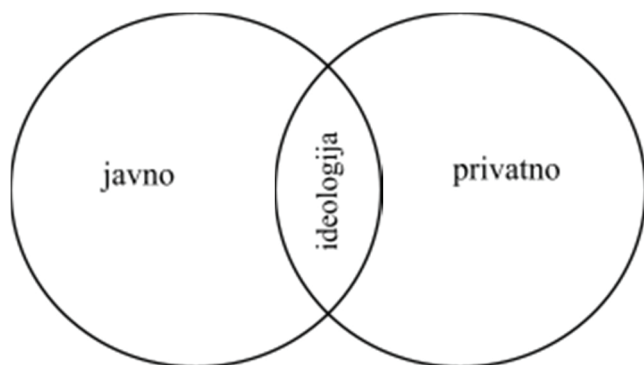
U ovom radu dihotomiju javno-privatno razumem na granicama pomenutih konceptualizacija, uzimajući u obzir i političko-filozofske i psihoanalitičke odrednice ovih pojmova. Naslanjajući se na psihoanalitičke razrade pojmova, pod privatnim podrazumevam pre svega iskustvo unutrašnjeg (psihološkog) sveta pojedinca, kao i kompleksni psihološki život porodice koji obuhvata imaginarne i simboličke dimenzije svih relacija u kojima članovi postoje, a koje povratno konstituišu same unutrašnje svetove pojedinaca (tog sistema). Ipak, važno je napomenuti da su i psihološko postojanje pojedinca u porodici i relaciona dinamika porodice u bitnoj meri uobičajeni i društvenim kontekstom u kome obitavaju, odnosno javnim. Drugim rečima, važno je uočiti da je *privatno sržno određeno javnim*.

Javno ostvaruje uticaj putem samog jezika koji se utiskuje u život i interakcije članova porodice, zatim preko opštih sistema verovanja, vrednosti i normi. Takođe, porodica je i prvi medijum prenošenja ovih simboličkih sistema, odnosno medijum socijalizacije dece (Winnicott, 2021). Istovremeno, važno je primetiti da spoljašnji svet, putem mreže (implicitnih i eksplicitnih) normi, i omogućava pojedincu i porodici da očuvaju domen privatnog. Odnosno, možemo zaključiti da u okvirima aktualnog društvenog funkcionisanja privatno upravo postoji u odnosu na javno, i zahvaljujući javnom.

Kao sapripadan privatnom svetu, dakle, podrazumevam javni svet koji počinje sa svim relacijama van porodičnih, a obuhvata konkretne društvene domene kojima subjekat pripada, kao što su škola, posao, prijateljske grupe i slično. Kako je i

2 U tekstu se termini „privatno“, „intimno“ i „lično“ koriste kao sinonimi.

nagovešteno, poljem preseka javnog i privatnog smatram apstraktnije društvene sisteme ideja, među kojima u ovom radu posebnu pažnju posvećujem dominantnoj ideologiji, te fantazmima i normama koje su za nju sržne. Ideologiju tako pozicioniram na „preseku kružnica“ jer ona pored toga što vidno ustrojava funkcionisanje javnih domena, sržno konstituše i privatni svet subjekta, i porodice. Pored toga, kako će se videti u radu, pretpostavljam da ideologija ostvaruje važan uticaj i na sam *odnos* javnog i privatnog.

Slika 1: Odnos javnog, privatnog i ideologije

Za psihološki razvoj i funkcionisanje pojedinca važni su ne samo pojedinačni domeni privatnog i javnog, već i njihov međusobni odnos. U razumevanju odnosa javnog i privatnog oslanjam se na pomenute političko-filozofske teorije, kao i na tumačenja trenutno dominantne ideološke matrice zapadnog sveta, kao jedne od (važnih) determinanti funkcionisanja samih domena javnog i privatnog. Neupitno je da je ova dihotomija, kao jedna od prominentnijih jedinica strukturisanja savremenog života, istovremeno i jedna od konstitutivnih odrednica subjekta današnjice. Shodno tome, čini se važnim obratiti pažnju na to da na dimenziji javno-privatno dolazi do bitnih pomeranja u savremenom dobu, koja mogu ostvariti potencijalni uticaj na razvoj i funkcionisanje samog pojedinca.

Doba neoliberalizma

Kada govorimo o neoliberalizmu kao aktualnom ideološkom kontekstu, nesporno je da je u pitanju pojam oko koga ne postoji krajnji konsenzus (Kuzmančev-Stanojević, 2021). Njegova nepotpuna određenost nije iznenađujuća s obzirom da je teško precizno definisati društvene fenomene i procese u kojima upravo obitavamo.

Pojam neoliberalizma se kroz savremenu teoriju provlačio obuhvatajući različita značenja. Pod neoliberalizmom se *danās* podrazumeva sistem ideja koji vuče korene

iz ekonomsko-društvenih reformi započelih 70-ih godina prošlog veka u zapadnom delu sveta, i usko se vezuje za prelazak sa „izgrađenog liberalizma“ na neoliberalni kapitalizam, koji se, ukratko rečeno, temelji na deregulaciji državne moći i uspostavljanju dominacije slobodnog tržišta (Harvey, 2007). Ipak, i uz navedenu vremensko – prostornu specifikaciju teško je precizno definisati pojam jer se on ne odnosi isključivo na ekonomiju našeg doba, već reprezentuje i neku formu ideologije, s obzirom na opsežne uticaje koje ostvaruje na društveno-politička pitanja, kao i na preovladavajuću kulturu. Iako nije u pitanju uniforman, homogen fenomen, možemo pokušati da apstrahujemo osnovne odrednice, odnosno sržne ideje, pregledom različitih teorijskih perspektiva³.

Sa pozicije politički „levih“ učenja Dejvid Harvi o neoliberalizmu govori kao o teoriji političkih i ekonomskih praksi koje se zalažu za ideju da se dobrobit čoveka najpre može unaprediti kroz osnaživanje individualnih preduzetničkih sloboda i veština, unutar institucionalnog okvira kojeg karakterišu strogo definisana prava na privatnu svojinu, kao i razvijeno slobodno tržište (Harvey, 2007). Iako Harvi nagoveštava zalaženje neoliberalizma u druge sfere društvene prakse, mimo ekonomije, korisni su pogledi teoretičara koji ovaj pojam eksplicitno definišu obuhvatno, kao *proširenje tržišne dominacije na sve sfere društvenog života kojima rukovodi država*. Pored ekonomske politike, koja obuhvata pomenutu deregulaciju i privatizaciju, neoliberalizam je tako ostvario uticaj i na medije (putem komodifikacije sfere svakodnevnog života čoveka), pravo (putem prioritizovanja nediskriminacije i individualnih sloboda), obrazovanje i zdravstvo (putem progresivne privatizacije) te međunarodne odnose (davanjem prednosti investicionim interesima namesto interesima same države) (Kuzmančev-Stanojević, 2021).

U ovom tekstu pojam neoliberalizma shvatam upravo kao krovni pojam koji obuhvata brojne procese *društvenih, ekonomskih i kulturoloških* promena čiji su zajednički imenitelji: naglasak na deregulaciji državne moći, važnost slobodnog tržišta, i primarni značaj individualnih sloboda. (Friedman, 2010; Fukuyama, 1989; Harvey, 2007). Ovi procesi impliciraju i promenu *sistema vrednosti* u kom sve intenzivnije vlada ekonomski determinizam. On se može uočiti, između ostalog, kroz prodor konzumerizma, kompetitivnosti, te visokog vrednovanja materijalne dobiti, u svim sferama života čoveka današnjice.

U daljem radu ću se specifično usmeriti usmeriti na fenomen *karijere* u neoliberalnom aktualitetu. Preciznije, razmatraću vrednosnu matricu koja definiše ovaj fenomen, kao i konkretne režime rada svojstvene aktualnoj ekonomiji (kao što je rad kod kuće). Nastojacu da mapiram na koji način ove ideje i prakse utiču na međudnos javnog i privatnog, te posledično na psihološko funkcionisanje subjekta današnjice.

3 Opširan prikaz različitih shvatanja i kritika neoliberalizma prevazilazi obime ovog rada.

Karijera na dimenziji javnog i privatnog

Proteklih decenija svedočimo promenama društvenog funkcionisanja, bitno uslovljenim ekonomsko-političkim, ali i tehnološkim razvojem u okviru neoliberalnog kapitalizma. Razvoj tehnologije je drastično izmenio granicu privatnog i javnog za čoveka. Uveo je nove, digitalne prostore postojanja, i time „rastegao“ domen fantazmatskog dopuštajući subjektu mnogo više mogućnosti u kontekstu narcističkih identifikacija⁴. Savremene tehnologije su nam (u izvesnoj meri) uskratile konkretno fizičko prisustvo drugog, a zauzvrat olakšale dostupnost (simboličkih, ali i imaginarnih) resursa iz bilo kog ugla sveta. Digitalizacija je „probila“ granicu intime i omogućila javnu dostupnost (pažljivo odabranih) delova privatnog života čoveka. Uprkos neizmernoj važnosti ove teme, obim rada ne dozvoljava detaljnije bavljenje njome. Stoga se vraćamo analizi efekata ekonomske tranzicije na domen privatnog.

Tokovi ekonomskog razvoja, pa tako i kapitalizam, kroz istoriju zauzimaju važno mesto u redefinisajuju međudnosa privatnog i javnog. Recimo, kao efekat samog nastupanja modernog kapitalizma u 19. veku pravi se jasnija granica između onog privatnog u životima pojedinaca i porodica, i onog poslovnog koje se premešta van doma, u sferu javnog. Preciznije, dok je nekada proizvodnja bila smeštena u okvire porodičnih krugova i na neki način prožeta privatnim (u nekim slučajevima i u službi privatnog), ona se sa industrijskim razvojem, te nastankom kapitalizma, izmešta iz tih istih domova. (LeBaron, 2010) Dalje, čini se da je razvoj (nama danas svojstvenog) neoliberalnog kapitalizma podstakao nove izmene sapozicioniranja privatnog i javnog, specifičnije privatnog i poslovnog. Pitanja o ovakvim promenama posebno se nameću kada se kao predmet analize uzme dinamika života radno aktivnog čoveka današnjice.

Kako taj život izgleda? Većina nas ima mentalnu predstavu zaposlenog čoveka današnjice. Uvidom u nju najpre ćemo primetiti njegovu odlučnu usmerenost na izgradnju svog „karijernog puta“. Govoreći u terminima lakanovske psihoanalize, u pitanju je pojedinac identifikovan sa imagom koji reprezentuje nekakav ideal neoliberalnog kapitalizma. Ovaj ideal čini skup ideja o kontinuiranom rastu i razvoju, nezaustavljivom usponu ka vrhu karijerne lestvice, na koncu, o dostizanju „američkog sna“⁵. U ovakvoj konstelaciji realnosti, opravdano se nameće pitanje prostora za privatni život.

Pažljivijim uvidom u svakodnevicu osoba koje vode ovakav stil života, uočićemo da se privatni život na neki način *organizuje oko* poslovnog. Možemo pretpostaviti,

4 Termini „imaginarno“ („fantazmatsko“) i „narcistička (imaginarna) identifikacija“ u ovom tekstu pretežno se vezuju za Lakanovu teoriju ogledalnog stadijuma.

5 Bil Klinton je pružio pogodnu definiciju: „Ukoliko radite dovoljno vredno i „igrate“ po pravilima, dobićete šansu da dostignete onoliko koliko vam vaše bogomdane mogućnosti dozvole“. Odnosno, bilo ko (uz dovoljan trud) ima priliku da postigne uspeh (Schudson, 2004).

čak, da on postoji *u službi* onog poslovnog. Dakle, i bez upuštanja u podrobniju analizu, ne može se osporiti prominentnost ovakvog životnog stila u okvirima dominantnog ideološkog realiteta, te njegov uticaj na „vanposlovni“ život čoveka. Imajući to u vidu, možemo otvoriti pitanje koliko *sržno* se ova pomenuta „karijerna matrica“ pozicionira u organizaciji *selfa*⁶ takvog savremenog čoveka? Kakve efekte ona ostvaruje? Kao i, šta je sa onima koji nisu interpelirani u takav narativ?

Radni kolektiv = porodica

Mnoge specifičnosti kulture rada koje su relevantne za ovu temu uopšte nisu toliko nove. U korist boljeg radnog učinka, poslovna sfera već godinama unazad integriše elemente privatnog unutar sebe. Na to ukazuju određeni običaji i zakoni karakteristični za savremene korporacije. Recimo, poznato je da je raniju kulturu rada odlikovala stroža formalnost, koja se ogledala u (danas nama) „konzervativnom“ stilu oblačenja, te kodeksima „hladnije“ komunikacije i ponašanja. Izvesno je da su danas u značajnom delu poslovne industrije ovakve norme zakrivljene. Specifična neformalnost je postala nova poslovna normalnost. U pitanju je, ipak, nekakva načelna neformalnost koja ne podrazumeva fleksibilnost i anarhiju, već je vrlo jasno normirana. Autoritarna, i (po tome) analogna pređašnjoj, ona zahteva jednak stepen poštovanja pravila i, logično, implicira (formalne ili neformalne) sankcije u slučaju nepridržavanja.

Upravo u aspektima ove neformalnosti može da se primeti progresivna integracija elemenata lične sfere subjekta. Primetićemo, naime, da je izmenu strožih normi pratio „porodični narativ“ kompanija. To je narativ koji se neumorno koristi u mnogim industrijama, a upućen je kako zaposlenima, tako i klijentima, tj. potrošačima. Primera radi, nije retko da nam se banke ili kompanije čiji smo korisnici predstavljaju kao porodica kojoj pristupamo. Ta pseudobliskost se dalje neguje različitim praksama: banke i prodavnice nam čestitaju rođendane, a među zaposlenima se granice kolegijalnosti i prijateljstva fuzionišu, te se prakse druženja, gledanja filmova, putovanja, zajedničkog obedovanja i slično ugrađuju u poslovnu svakodnevicu. Neke firme, dakle, funkcionšu u pojedinim aspektima analogno jednoj *sasvim funkcionalnoj porodici*. Shodno tome, na posao se pojedinim danima može doći u pidžami (ako tematski dan dozvoljava), može se povesti pas ili dete. Zaključićemo, poslovna sfera asimiluje ono što nas može učiniti boljim, produktivnijim (ali i investiranim) radnikom.

Ovakva atmosfera može potencijalno da generiše problem kod subjekta. Kako deluje, posao nastoji da okupira sve više psihološkog (pa i fizičkog) prostora njegovog postojanja. Videli smo, to čini mehanizmom pounutrenja elemenata intime u

6 Pojam će biti objašnjen kasnije u tekstu.

sam poslovni prostor. Ovakav proces kod subjekta može potencijalno da izazove manju potrebu za očuvanjem autonomije svega onoga što ne pripada poslu. Zašto? Jer, ako sada javni prostor zadovoljava potrebe koje su ranije pripadale domenu privatnog, šta preostaje kao *objekat želje* u vanposlovnoj sferi? Uz to, ako posao okupira subjekta, ako ga *obuzima* u tolikoj meri, postavlja se (opravdano) pitanje koliko „njega“ preostaje za samog *sebe* ili (bliskog) *drugog*.

Dakle, možemo pretpostaviti da su modifikacije poslovne kulture već dovele do izvesne komodifikacije intime zaposlenog subjekta. S obzirom na (sve)prisutnost i važnost posla, tj. *karijere* za neoliberalnog subjekta, korisno je zaći dublje u to šta sačinjava sam ideal kome subjekat teži, te koji se predstavlja društveno poželjnim. Drugim rečima, istražimo šta konstituise potencijalno *centralnu matricu* oko koje se organizuje self subjekta.

Idealni „biznis“ subjekat

Jako je teško (ako ne i nemoguće) obuhvatno definisati šta je to *tačno* neoliberalni ideal, pogotovo u svetlu opšte diverzifikacije i afirmacije mnogovrsnih formi identiteta u okvirima neoliberalizma. Rascvetavanje politika identiteta otvara brojne mogućnosti *jednodimenzionalnog* postojanja, jer razni konkretni telesni kvaliteti ili konstrukti roda, seksualnosti, rase i slično, mogu služiti kao označitelji koji prepo-krivaju veći deo subjektiviteta pojedinca. Ipak, u skladu sa temom ovoga teksta, možemo da pokušamo da predstavimo neke od osnovnih odrednica idealnog *zaposlenog* subjekta, tj. „karijeriste“.

Jedna od bazičnih determinanti *idealnog „biznis“ subjekta* je (već pomenuti) kontinuirani napredak, odnosno „rad na sebi“. Poznat imperativ „rada na sebi“ već svojom formulacijom nagoveštava *opredmećenje* pojedinca, preciznije, reprezentaciju pojedinca kao (nikada do kraja gotovog) projekta. Idealni karijerista je (eksplicitno i implicitno) podstaknut da se neprekidno unapređuje kroz celoživotno učenje, razvoj veština, sakupljanje (*imaginarinih*) poena, te značajna odricanja. Odmor, san, zdravlje i slobodno vreme se neretko optimizuju upravo sa ciljem postizanja veće produktivnosti na samom poslu. U optimizaciji mu pomažu (u popularnoj psihologiji, te na društvenim mrežama najviše prisutni) propisani ponašajni obrasci.

Neupitno je da postoji (deklarativni) cilj kojem se teži, i to je često nekakav konsumeristički san o sticanju velike količine novca kojim se može obezbediti bilo koje materijalno dobro. Međutim, čini se da se taj cilj nameće manifestno, dok latentno, upravo sam *rad postaje cilj po sebi*. Ovakvo stanje stvari upravo ukazuje na prodor poslovne dimenzije u sve preostale životne dimenzije subjekta. Subjekat aktualiteta se na takav način poistovećuje sa idealnim *karijernim „selfom“*, da posao, potencijalno, postaje smisao samog postojanja.

Ova pretpostavka dobija na značaju kada obratimo pažnju na to koliko je nekim ljudima izazovno da *ne rade*. Neki od njih imaju čak iskustvo dubokog (sirovog) nemira u susretu sa prazninom koja preostaje kada se poslovne obaveze izmaknu. Sveprisutnost ovakvog fenomena je iznedrila i potrebu njegovog kolokvijalnog označavanja, pa se tako ustalio i termin „radoholizam“. „Radoholičarima“ se označavaju upravo oni pojedinci koji odaju utisak da je suština njihove egzistencije sam rad na (nikad do kraja zaokruženom) karijernom razvoju. Fenomen radoholizma se tako ogleda što u prekovremenom radu, radu tokom odmora, radu kod kuće izvan okvira radnog vremena, te u pomenutoj karakterističnoj praznini u odsustvu posla. Suštinski, u pitanju je preokupiranost poslom. Na koji način možemo bolje da razumemo ovakvo funkcionisanje?

Narcistička i simbolička dimenzija karijernog „selfa“

U svrhe opisivanja ovih pojedinaca upotrebila sam pojam karijernog „selfa“. Šta podrazumevam pod tim pojmom i kako on može da pomogne u rasvetljavanju funkcionisanja savremenog subjekta? U ovom tekstu pojam selfa se najpre oslanja na koncept iz Psihologije selfa Hajnca Kohuta, psihoanalitičara koji je self obuhvatno definisao razmatrajući narcističke dimenzije, potrebe i frustracije, koje će se ispostaviti ključnim za razumevanje fenomena koji razmatramo (Kohut, 2001; Kohut, 2013). Pored toga, od koristi će biti i Vinikotovo razumevanje lažnog i pravog selfa (Winnicott, 2018).

Self, po definiciji Kohuta, predstavlja specifičnu *konfiguraciju* koja u potpunosti biva konstituisana razvojno, u relaciji sa drugim. Kroz relaciju deteta sa primarnim objektom, ili kako Kohut specifično govori sa self-objektom, početna rasutost unutrašnjih i spoljašnjih senzacija i ideacija se dejstvom drugog, i kao posledica progresivnog dejstva integrativnih procesa, integriše u iskustvo jedinstvenog subjekta (Kohut, 1999). Dakle, *mnoštvo* se kroz relaciju integriše u više ili manje stabilan i *kohezivan* self. U okvirima pomenutih integrativnih procesa, izuzetno je važna empatijska funkcija self-objekta. Self-objekat adekvatnim zadovoljenjem narcističkih potreba, ali i putem optimalne frustracije, održava fragilnu granicu subjekta, i postepeno potpomaže izgradnju stabilnije granice koherentnog selfa (Kohut 2001).

Koji su konkretniji koraci u razvoju ovog koherentnog selfa? Kohut nam govori da se od inicijalnog mnoštva, delovanjem self-objekta formira self koji je *bipolaran*. Self, koji je još uvek “necelovit”, urušljiv, ima dva pola oko kog se skupljaju srodna iskustva. Jedan je pol grandioznosti, odnosno grandiozni self, a drugi pol je idealizovana slika roditelja, odnosno idealizovana omnipotencija drugog. Lična omnipotencija i omnipotencija drugog. U određenom uzrasnom dobu, grandioznost se može videti kao zdrava, razvojno adekvatna, dečija megalomanija. Idealizovana slika drugog, takođe,

služi da podrži urušljiv self deteta. Ona služi detetu da se u njemu ogleda, da se „slepljuje“ sa idealom drugog. Kohut smatra da je self kohezivniji što je manji *razmak* između dva pola selfa, pri čemu je nemoguće u potpunosti sjediniti dva pola i formirati nešto jedinstveno (Kohut, 2013). Koji su zdravi razvojni ishodi ovakve konfiguracije? Megalomanska slika sebe samog bi trebalo da se „odlije“ u ambicioznost i zdravu samouverenost, dok bi idealizovana slika drugog trebalo da se razvije u ideale, idealizovane ciljeve, koji subjekta motivišu da napreduje. Dve pomenute razvojne formacije, grandiozni self i idealizovana roditeljska slika, korisni su koncepti na koje se možemo nasloniti u pokušaju razumevanja funkcionisanja našeg „biznis“ subjekta.

S obzirom da je potpuna integracija selfa nemoguć cilj, jasno je da uvek ostaju moguće situacije skliznuća u narcističke, imaginarne dimenzije funkcionisanja. Dakle, opstaje potencijal za aktivaciju svojevrstne autoidealizacije u vidu grandioznosti ili idealizacije neke figure koja će služiti u funkciji self-objekta, u funkciji sprečavanja samourušavanja. I dok se takve „destabilizacije“ kod mentalno zdravih subjekata (u teoriji i praksi psihoanalize) tradicionalno očekuju u situaciji povišene neizvesnosti, ovaj tekst preispituje tu ideju, pretpostavljajući da aktualna društvena dinamika gotovo podrazumeva kontinuirano prisustvo narcisičkog registra uz simbolički, kao uobičajen način funkcionisanja izvesnog dela populacije. Preciznije, predstavljena je ideja da je savremeni subjekat stalno podeljen. Sadržajnost narcističkog i simboličkog registra se, u slučaju ovakve konfiguracije, ostvaruje tako da karijerni „self“ i autentični self koegzistiraju. Pre pojašnjenja njihove dinamike funkcionisanja neophodno je precizirati šta tačno podrazumevam koristeći ova dva termina.

Karijerni „self“ ne bih okarakterisala kao zasebnu strukturu, već kao *pretežno* narcističku konfiguraciju koja nastaje delimično kroz mehanizam narcističke identifikacije, sržnim narcističkim poistovećenjem sa uslovno rečeno „neoliberalnim imagom“, odnosno sa matricom slika o kojima je bilo reči u prvom delu rada. Unutar ove konfiguracije se prepliću lična grandioznost odnosno ulepšana, idealizovana slika sebe kao snažno ambicioznog, (uz dovoljan trud) zagarantovano uspešnog karijeriste, i poistovećenja sa idealima zapadnog društva. To su oni ideali koji se nameću kako u konkretnoj realnosti, tako i kroz informacione tehnologije u vidu „biznis mentora“, „biznis gurua“, „lajf koučeva“ i ostalih figura koje prepisuju obrasce ponašanja potrebne za odigravanje ovakvog životnog stila. Ovi elementi konfiguracije (nepažljivom oku) verovatno mogu zaličiti na pomenutu zdravu ambicioznost i ideale, međutim dinamika funkcionisanja karijernog „selfa“ nagoveštava da su na delu mnogo primitivniji psihološki mehanizmi. Uz to, važno je naglasiti da je karijerni „self“ prožet neminovno i simboličkom dimenzijom, o čemu će biti reči nešto kasnije u tekstu. Usled navedenog, ovu konfiguraciju vizuelno predstavljam kako mrežu u kojoj se prevashodno narcističke identifikacije prepliću sa dimenzijama simboličkog (slika 2). Nazivam ga *uslovno*⁷

7 Iz tog razloga pojam karijerni „self“ u tekstu uvek ima znake navoda.

selfom da bih naglasila centralnost ove (dominantno) narcističke konfiguracije u održanju stabilnosti pojedinih individua.

Nasuprot karijernom, autentični self je topološki gledano lokalitet doživljaja autentičnosti, istinskog Ja, mesto zadovoljenja pravih potreba subjekta. Strukturalno gledano, ovaj self svakako predstavlja konfiguraciju, u idealnom slučaju relativno integrisanu narcističku konfiguraciju, sa stabilnim simboličkim kapacitetima. Na kraju, funkcionalno gledano, ova konfiguracija čuva kapacitete subjekta za *dobro* narcizam – za ljubav prema sebi, koja implicira kapacitete za smisaoni, celoviti odnos sa drugim. Ono što je varijabilno, jeste stadijum razvijenosti autentičnog selfa kod različitih pojedinaca, u zavisnosti od adekvatnosti ranih razvojnih iskustava.

Pomenuta distinkcija karijernog i autentičnog selfa nalikuje, i može se bolje razumeti, konceptima lažnog i pravog selfa Donalda Vinikota (Winnicott, 2018). Vinikot detaljnije opisuje puteve razvoja lažnog selfa, oblike koje on potencijalno može poprimiti, kao i koje funkcije za subjekta vrši. U okvirima ove teorije, lažni self se definiše u odnosu na pravi self. Za pravi self se vezuje osećaj *stvarnog* postojanja subjekta, i jedino on poseduje kapacitete za kreativnost, spontanost i simboličku integrisanost. Nasuprot tome, utemeljeni, razvijeni lažni self rezultuje osećajem nestvarnosti i besmislenosti, a njegova osnovne funkcija je *zaštitna*. Lažni self, prema Vinikotu, može biti od manje ili veće važnosti za funkcionisanje subjekta, što zavisi od njegovih integrativnih kapaciteta i stabilnosti. U najboljem slučaju lažni self ni ne postoji, već postoji njegova „zdrava“ verzija koja označava socijalnu adaptiranost subjekta, prihvatanje društvenih obrazaca i normi, čak i onih koje u nekoj meri odstupaju od njegovih ličnih želja. Lažni self, kada se pak razvojno formira, može služiti subjektu u funkciji prikrivanja pravog dok se ne uspostave uslovi za njegovu egzistenciju, ili u slučajevima patologije, permanentnog prikrivanja pravog selfa (Winnicott, 2018).

U kontekstu iznetih ideja Vinikota, autentični self o kome govorim je analogan Vinikotovom pravom selfu, a karijerni „self“ se u izvesnoj meri može smatrati osobenom varijacijom lažnog selfa koja je uslovljena istorijskim trenutkom i specifičnim ideološkim (neoliberalnim) kontekstom. Tako se za karijerni „self“ upravo vezuje kvalitet neautentičnog, taj „kao da“ osećaj koji subjekat ima u iskustvu življenja. Ipak, dok Vinikot pretpostavlja da se lažni self javlja relativno retko, u slučajevima težih razvojnih patologija i neuspeha primarnog objekta da bude „dovoljno dobar“ roditelj, karijerni „self“ predstavljen u ovom tekstu ima potencijalno učestalije prisustvo. U skladu sa tim, može se pretpostaviti da je i rasprostranjenost stabilno razvijenog, autentičnog selfa, nekontaminiranog elementima lažnog, danas daleko manja. Dakle, uprkos sličnostima u konceptima, važna razlika leži u dinamici funkcionisanja ova dva selfa kod subjekta, kao i u frekventnosti javljanja (ovog specifičnog) karijernog „selfa“.

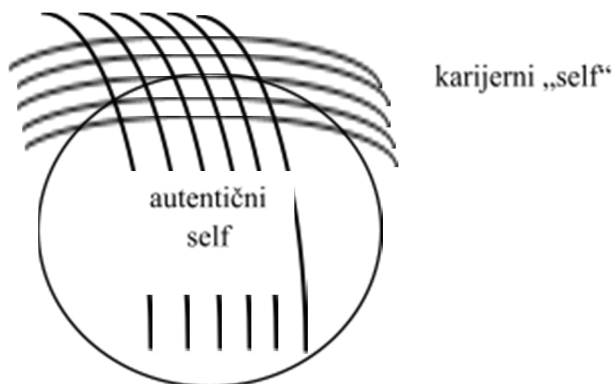
Dinamika ova dva „registra“, dva selfa, nalikuje fenomenu vertikalnog splittinga koju opisuje takođe Hajnz Kohut. On govori o kliničkom fenomenu kod pacijenata sa graničnom organizacijom ličnosti koji podrazumeva simultano sapostojanje

narističkog i objektnog registra (Vulević, 2016). Međutim, sam pojam (ekscesivnog) splittinga u psihoanalizi vezujemo za primitivnije patologije, baš kao što su granično organizovani pacijenti ili psihotični subjekti (Jevremović, 2007a), i iz tog razloga treba biti oprezan ovde i naglasiti da ne postoji namera patologizacije samih subjekata ovog teksta, ali da koncept i „rad“ vertikalnog splittinga mogu biti korisni kao polazna tačka u nastojanjima preciznijeg opisivanja dinamike, organizacije i patoloških *potencijala* ovakvih subjekata. U skladu sa iznetom pretpostavkom da kod našeg „biznis“ subjekta dolazi do relativno stabilnog koegzistiranja, sapostojanja, karijernog i autentičnog selfa, možemo predložiti termin „vertikalnog prepokriivanja“ – stabilne nestabilnosti u kojoj karijerni „self“ značajan deo vremena prepokriva autentični, te omogućava kakvu-takvu funkcionalnost subjekta.

Analogno manifestnoj međuigri preuzimanja subjektovog privatnog od strane poslovnog, na planu unutrašnjeg psihološkog prostora karijerni „self“ postepeno zauzima centralnu ulogu u psihološkom funkcionisanju subjekta. Ovaj „self“ potencijalno postaje mnogo više od jednog cilja, jednog karijernog ideala. On se ugrađuje u samu srž egzistencije, i postaje nešto sa čime se subjekat potpuno stapa. Karijera je, stoga, možda i više od puke karijere, ona nekima *tvori* identitet.

U kontekstu ovakvog objašnjenja bismo mogli bolje da razumemo goreopisan fenomen, i dinamiku psihološkog funkcionisanja savremenog karijeriste, radoholičara. Iz ugla ovako prezentovane konfiguracije može proishoditi zaključak da se idealni subjekat današnjice čvrsto drži svoje narcističke matrice radi pukog preživljavanja. Zašto? Jer bi puštanje rezultovalo suočavanjem sa potencijalno praznim (ili bar nedovoljno razvijenim) autentičnim selfom, te posledično moguće i ozbiljnijom individualnom patologijom. Onda kada se ta matrica izmakne, suočen sa prazninom i lišenošću koja ostaje u njenom privremenom odsustvu, te depresijom koja prati tu prazninu, subjekat može da se ozbiljno destabilizuje. Najbrže i najlakše rešenje jeste vraćanje poslu u pokušaju, ponovne, već poznate i dostupne stabilizacije. Poistovećenjem sa karijernim idealom, subjekat istovremeno **gubi autentičnog sebe, ali zadržava stabilnost.**

Iako govorim mnogo više o narcističkoj dimenziji ovog fenomena, ne smemo za boraviti da je na delu i simboličko. Simboličko prepoznajemo u jasno definisanim (novim) normama koje subjekat usvaja, opštim pravilima i vrednostima koji važe u poslovnom svetu, (običajno određenim) poželjnim konverzacijskim sadržajima, te kodeksima oblačenja, i preferiranom stilu života. Na koncu, prepoznajemo i uvidom u to koliko je naša uloga, naše (simboličko) mesto, jasno definisano u odnosu na mesto drugih u radnom okruženju. Zatim, šire gledano, simboličko se upliće u racionalno razumevanje potrebe za radom, u razumevanje toga kako društvo i ekonomija funkcionišu, te, još šire, u elemente kompleksnog društvenog i privrednog funkcionisanja, koji nas bitno određuju. Simboličko je, setimo se, prisutno ne samo unutar karijernog „selfa“ nego i unutar autentičnog selfa.

Slika 2.: „Vertikalno prepokrivanje“

Bez tih simboličkih „jezgara“ naši subjekti ne bi bili ono što jesu – dobri radnici. Neupitno je da naspram simboličkog, imaginarni, narcistički deo čuva mnogo veći potencijal manipulacije subjekta. Naravno, time se ne isključuje činjenica da i simboličko čuva potencijal za iracionalnost, jer i sama simbolička regulativa može ponekada biti duboko disfunkcionalna, patološka. Međutim, ludilo koje diskutujemo u ovom tekstu, većinski leži u imaginarnom registru.

Uprkos ovim jasnim imaginarnim relacijama, sasvim je očigledno da je većina karijerista suštinski stabilna, odnosno nije luda, psihotična, što bi prevladavanje imaginarnog impliciralo. Zato je važno imati u vidu da „vertikalno prepokrivanje“ podrazumeva *stabilno* sapostojanje oba registra koje omogućava našim subjektima relativnu normalnost, stabilnost i funkcionalnost koju i možemo da opserviramo u realnosti.

Rad kod kuće – odsustvo u prisustvu

Čini se da se skorašnje modifikacije kulture rada, usko vezane za krizna društvena dešavanja, kreću u istom smeru koji je opisan do sada u tekstu. Vrlo je verovatno da one *dalje* pomeraju granice, okupirajući privatnu sferu subjekta. Takva dinamika, možemo pretpostaviti, podstiče razmatrane promene psihološkog funkcionisanja subjekta.

Zdravstvena kriza pandemije koronavirusa, kriza rata u Ukrajini, i sve prateće neprilike koje potresaju zapadno društvo danas, jesu važan kontekst koji podstiče izvesne izmene na tržištu rada. U prirodi neoliberalizma, kao i drugih ideoloških sistema, jeste mogućnost inkorporacije i komodifikacije ideja i kritika, kao i akomodacije na širok spektar okolnosti. Tako, u duhu stalnih neoliberalnih rastezanja mogućnosti, kao odgovor na krizu pojavila se, sada već široko rasprostranjena, mogućnost

(za kompanije i poneke radnike) vrlo efikasnog „udaljenog“ rada. Dok je ova vrsta rada predstavljala relativnu retkost pre pandemije koronavirusa, rad kod kuće se, nakon svoje zdravstveno-protektivne funkcije u kontekstu pandemije, zadržao kao mogućnost u mnogim oblastima rada. Rad kod kuće kao takav predstavlja jedan važan oblik transformacije ne samo rada po sebi, već i svega o čemu je bilo reči do sada u tekstu. Na delu je ponovna transformacija odnosa između javnog i privatnog, koja, dalje, najavljuje transformaciju lične i porodične (psiho)dinamike.

Ova forma rada zahteva minimalne eksplicitne preduslove: pristup računaru i vezu sa internetom. Od mnogih zaposlenih se, pak, zahteva i obavezan pristup kameri ili programima kojima nadređeni mogu da nadziru aktivnosti svojih zaposlenih. Omogućeno je posmatranje procesa rada, praćenje kretanja i organizacije radnog vremena, pa i samog korišćenja ekrana. Nadređeni se (u funkciji autoriteta) tim putem privremeno (digitalno) „useljavaju“ u granice doma tokom radnog vremena. Čak i kod onog dela radnika koji nisu izloženi eksplicitnim mehanizmima nadzora, druge forme kontrole postoje. To su, recimo, česti video sastanci i izveštavanje o radu u unapred određenim vremenskim tačkama. Dok odsustvo direktne kontrole (kod izvesnog dela radnika) može delovati kao prednost, ovakvi uslovi neretko podstaknu ove pojedince da paralelno obavljaju više različitih poslova, pri čemu se drastično povećava njihova radna i psihološka (pre)opterećenost.

Mimo pitanja samog nadzora neupitno je da se radom kod kuće može često izbeći čitav spektar „zakona“ i običaja koji strukturiraju konvencionalni radni dan – od poželjne odeće, do stereotipnih usputnih konverzacija sa drugim radnicima, te rigidne uobličivosti radnog vremena. Propušta se takođe i čitava *tranzitorna sekvenca* koju čine, između ostalog, različiti rituali pripreme za posao, i zatim fizičko izmeštavanje, odnosno putovanje do posla. U pitanju je (postepeni) prelaz iz jednog ličnog prostora, u drugi, fenomenološki značajno drugačiji prostor. Ovakva promena može delovati komfornije na prvi pogled. Međutim, rad kod kuće ubrzo otkriva drugu stranu novčića, jer prividno fleksibilnije norme i sloboda od starih konvencija mogu potencijalno da ugroze onu slobodu koju podrazumeva privatni i porodični život.

Pre svega, spoljni elementi koji inače uvode strukturu u radni dan (kao što je drugačiji prostor, skup specifičnih normi koji važe u poslovnoj komunikaciji i ponašanju) naprasno se izmiču i njihova funkcija nametanja (ispostaviće se korisnih) granica između dve životne sfere izostaje. Brisanje granice između posla kod kuće, i svega ostalog čemu je (do sada bilo) mesto tu, može lako kao ishod da ima lošu organizaciju vremena, odnosno rad koji nema svoj jasan početak i kraj. Drugim rečima, dom se potencijalno transformiše iz mesta koje se pozicionira nasuprot poslu, u mesto gde se, možda čak i više nego bilo šta drugo - radi. Granica i jaz između poslovnog i ličnog, opisani na početku teksta, ponovo se transformišu sadejstvom blagodeti tehnologije, efekata krize i fleksibilnosti tržišta rada. Ovaj put, kao ishod, javno ulazi u okvire privatnog i, sudeći po opisanom, gura ga po strani.

Možemo da naslutimo da ovakve izmene kulture rada ostvaruju efekat na sve „udaljene“ radnike. Kod goreopisanih *karijerista*, moguće je da marginalizacija privatne sfere utiče na rastuće (već postojeće) otuđenje i veće *vezivanje* za karijerni „self“. Važno je primetiti, takođe, da poslovna sfera nužno vrši svojevrstnu intruziju i kod onih koji su imali uspostavljenu distancu u odnosu na nju, odnosno kod radnika koji su ulagali napor u povlačenje (nekakvih) granica između privatnog i poslovnog života, te koji su uporišta identiteta formirali van svoje karijere. Uslovno rečeno, karijera sada stiže potencijal da ugrozi i one koji joj se nisu dobrovoljno potčinjavali.

Postavlja se pitanje kako ovakve primetne transformacije funkcionisanja subjekta utiču na njegove lične relacije? Razmotrićemo efekte na porodične odnose.

Karijera i porodična dinamika

Sagledano iz perspektive porodičnog organizovanja i funkcionisanja, promene na relaciji privatnog i poslovnog utiču i na samu porodičnu dinamiku. Zaposlenost oca, ispratio je sada već potpuno normalizovan ulazak žene, majke, na tržište rada. Istupanje žene iz gotovo isključive uloge domaćice i majke predstavlja poslednjih decenija kontroverzno pitanje. Pojedini ekonomsku emancipaciju žene smatraju isključivim progresom, dok drugi skreću pažnju na potencijalnu preopterećenost žene koja u toj situaciji zauzima višestruke uloge (radnice, majke, supruge, domaćice) (Spurlock, 1995). Pored ličnih poteškoća, otvaraju se i pitanja potencijalnih posledica značajnog distanciranja majke od deteta, na detetov psihološki razvoj, ali i na psihološko blagostanje majke. U okvirima te tematike, važno je uzeti u obzir to da efekti zaposlenja majke u velikoj meri zavise od socioekonomskog statusa porodice (Raver, 2003). Drugim rečima, u siromašnim porodicama mnogostrukost uloga često ima negativne posledice na samu majku, dete, i na celokupnu porodičnu dinamiku. S obzirom na stepen opterećenja žene, to nije neočekivano. Nasuprot tome, majke višeg statusa, verovatno usled dostupnosti resursa kojima mogu da kompenzuju nedostatke, stižu veliki benefit od svoje ekonomske emancipacije. Odsutnost, ipak, predstavlja realnost za porodicu u oba slučaja.

Posledice fizičkog odsustva roditelja zavise od brojnih faktora, kao što je uzrast deteta ili dostupnost zamenskih figura (Coles, 2015). Dok su mišljenja i empirijski nalazi o dobrom trenutku za povratak majke na posao, nakon porođaja, neusaglašeni, nemoguće je osporiti činjenicu da su prve godine života od velike važnosti za psihološki razvoj subjekta (Winnicott, 2021). U literaturi se mnogo govori o važnosti *prisustva* primarnog objekta za dete (Jevremović, 2007b; Kohut, 2001). Pri čemu je u pitanju ne puko fizičko prisustvo, već najpre psihološko. Ono podrazumeva brojne kapacitete celovitog primarnog objekta koji su neophodni za adekvatan razvoj deteta u pravcu integrisanog subjekta. Tokom prvih godina života, poželjno je da majka

bude tu i da može - da prihvati, izdrži, obradi i vrati sve primitivne sadržaje koje subjekat u nastajanju još uvek ne može da podnese i procesuiru (Jevremović, 2007b). Upravo te bazične, a suštinske funkcije, komplikuje i potencijalno opstruira rad kod kuće roditelja.

Poznato je da konvencionalan „kancelarijski“ rad po sebi zahteva fizičko (i psihološko) odsustvo roditelja. Nasuprot tome, rad kod kuće uvodi novinu, kontradiktornost na dimenzijama *prisustva* i *kapaciteta* primarnog objekta. U pitanju je *paradoks odsustva u prisustvu* – karakterističan kvalitet otuđenja od drugog. U ovom slučaju, dete u iskustvu ima majku i oca koji su fizički prisutni ali, psihološki, neresponzivni. Tehnologija vezuje svu pažnju roditelja koju dete želi za sebe. Majka je tu, ali je sada transformisana novonastalom situacijom. Ona je strana, udaljena figura, okupirana kompjuterom. Njeni kapaciteti su redukovani, i usled toga je u kontaktu (verovatno) napeta i iritabilna.

Bilo bi korisno promisliti kako će dete razumeti situaciju. Da li ima mogućnosti da razume preferenciju kompjutera nad njime? Uz to, zanimljivo je primetiti da su roditelji, koji detetu predstavljaju figure autoriteta u normalnim okolnostima, sada „detronizovani“ prisustvom drugih (digitalnih) autoriteta u kući. Ukoliko se uzme u obzir to da je funkcija autoriteta razvojno neophodna, nepovoljnost situacije izostanka istog je jasna (Winnicott, 2021). Naposljetku, potrebno je razmišljati i o tome kako će dete razumeti, njemu naizgled nepredvidljive, oscilacije u onome što dobija od oba roditelja. Primarni objekat koji je značajan deo vremena fizički tu, pokazuje konstantne smene spremnosti da pruži emocionalno prisustvo, toplinu, te da omogućiti zadovoljenje razvojnih potreba. Ovakve oscilacije detetu nisu predvidljive, ni razumljive, a njegovi rudimentarni mentalni kapaciteti najverovatnije omogućavaju samo doživljaj lične krivice za haotičnost koju dobija, i koju, kako teorija sugeriše, misli da zaslužuje (Green, 2018).

Mogu se samo pretpostaviti posledice ovako upečatljivih transformacija (strukture i dinamike) relacija. Problem je na vidiku. Opisani uslovi funkcionisanja, sudeći po dostupnim saznanjima razvojne psihologije, mogu ostaviti značajne narcističke povrede za sobom. U drastičnijim slučajevima mogu rezultovati i graničnom patologijom ličnosti (Kernberg, 1985). Važno je ipak naglasiti da dramatičnost i opsežnost psiholoških posledica zavise u mnogome od toga koliko uspešno se primarni objekti nose sa preplitanjem formalnog i intimnog. Drugim rečima, negativne posledice su manje izvesne u situaciji kada su roditelji u mogućnosti da na adekvatan način nadoknade izgubljeno. Važan je, dakle, kvalitet (preostalog) odnosa. Pored toga, ne treba da zanemariti značajne mogućnosti (pomenutih) zamenskih objekata kao što su drugi članovi porodice, ili dadilje. Ipak, uprkos mogućnostima kompenzacije gubitaka u odnosima, fenomen *praznog prisustva* roditelja ostaje važna tema za razmišljanje.

Kako se već nameće kroz tekst, paradoks odsustva u prisustvu je samo jedan u nizu problema koji se tiču porodičnog funkcionisanja, a koji nastaju kao posledica

aktualnih imperativa kulture rada. Prethodno prorađena ideja o karijernom „selfu“, o neretko praznom (potencijalno depresivnom) subjektu koji se usidruje na preseku simboličkog i narcističkog, takođe implicira sržne posledice po relacije subjekta. Okupiranost poslom ostavlja malo prilika za adekvatno učestvovanje u drugim, ličnim, te porodičnim relacijama. Suštinski depresivan primarini objekat je samo polazna tačka (najverovatnije) neadekvatnog razvoja subjekta u nastajanju koji bi svoju stabilnost i kapacitete trebalo da pounutruje i razvija u odnosu sa prisutnim i kompetentnim self-objektom (Kohut, 2001).

Umesto zaključka

U tekstu je bilo reči o kulturi rada aktualiteta, najviše o *karijerizmu* i radu kod kuće. Polazeći od razvojnih teorija psihoanalitičara Žaka Lakana, Hajnca Kohuta i Donalda Vinikota, izložene su ideje o mogućoj strukturi i psihodinamici idealnog „biznis“ subjekta, tj. strukturi njegovog autentičnog selfa, i karijernog „selfa“.

Umesto zaključka, može se otvoriti pitanje šta karijerni „self“ donosi, a šta oduzima karijeristi? Na osnovu diskutovanog u tekstu, možemo pretpostaviti da on puno toga obećava, ponešto donosi, a nešto važno oduzima, i sve to kroz kompleksnu međuigru simboličkog i imaginarnog. Obećano je dobrim delom u domenu praktično nedostižnog – u domenu želje. Dobijeno je u domenu konstituišućeg. Karijerni „self“, dok oduzima sve *ostalo* što može poslužiti subjektu u funkciji stabilizacije, pruža istovremeno nešto primamljivo sa čime će se poistovetiti, što će mu suštinski omogućiti da postoji. Ono što će prepokriti sve što nedostaje. Nedostaje upravo to što se subjektu suptilno krade: intima, (lično) vreme, kapacitet za relaciju sa drugim koji ga konstituiše, i na kraju, kapacitet za stvaranje drugog. Subjektu nedostaje doživljaj autentičnosti, celovitosti, zaokruženosti i ispunjenosti jer je identifikovan sa neostvarljivim ciljevima većito vezanim za buduće vreme. Karijera, kao normalan fenomen savremenog društva, tako u sebi nosi potencijal za iracionalnost, ali i generisanje individualne psihopatologije. Preciznije, njeno naličje, njeno *izmicanje* nosi patološki potencijal, a ona, paradoksalno, omogućava normalnost. Na kraju, masovnu rasprostranjenost praznog narcizma koju pretpostavljeno nosi sa sobom karijerni „self“, može da prati i rizik ideološke depatologizacije, odnosno normalizacije iracionalnih elemenata ovog fenomena.

Važno je osvrnuti se na to da su u fokusu ovog teksta primarno bili oni pojedinci koji kontinuirano teže da se približe neoliberalnom (karijernom) idealu. Prikazom njihovog psihološkog funkcionisanja, kao i posledica koje takva struktura ostvaruje po bliske relacije kojima pripada, preispitano je i pozicioniranje dihotomije javno – privatno u psihološkom prostoru subjekta današnjice. Pružena je pretpostavka da savremena vrednosna matrica na izvestan način porobljava subjekta, iako joj se on

istovremeno, paradoksalno, svojevolumno potčinjava, u nedostatku drugih (boljih) resursa za psihološko preživljavanje. Koncept karijernog „selfa“ reprezentuje na neki način uvlačenje, ali i centralno pozicioniranje javnog, poslovnog, u unutrašnjem svestu subjekta. Iako tekstom nisu široko obuhvaćeni oni pojedinci koji izbegavaju da budu primarno definisani svojom karijerom, koji svoje poslove svesno doživljavaju kao egzistencijalnu nužnost, čini se da društvena dinamika nameće relativno sličan ishod za obe grupe ljudi s obzirom da ideologija savremenog društva kroz simboličke sisteme i konkretne prakse uvlači imperativ ekonomske dimenzije u celokupno funkcionisanje većine pojedinaca. Dominantni društveni diskursi nose sa sobom eksplicitne poruke o tome da je blagostanje individue dostižno prevashodno kroz razvijeni „preduzetnički duh“. Pored ovakvih narativa od kojih pojedinac, samom činjenicom simboličkog postojanja u ovom društvu, ne može lako da pobegne, konkretna organizacija rada kroz nova pravila, o kojima je bilo reči u tekstu, magli granicu privatnog i poslovnog, te omogućava aktivno narušavanje privatne sfere radnika. Tako se može otvoriti pitanje da li je razlika između onih koji svoj identitet svojevolumno grade oko karijere, i onih kojima posao nevoljno obuzima identitet uopšte kategorička, ili pre dimenzionalna?

Ipak, bitna razlika između karijerista i onih manje poletnih radnika današnjice nameće se na dimenziji mentalnog zdravlja. Kako je predočeno, „radoholičarima“ karijera pretpostavljeno igra važnu ulogu u održanju psihološke stabilnosti, odnosno vrši stabilisuću funkciju. Karijerni „self“ ih čuva od suočavanja sa prazninom autentičnog selfa i čuva ih od psihopatologije koja bi mogućno rezultovala uvidom u skučenost autentičnog selfa. Nasuprot tome, karijera koja se agresivno nameće simbolički profilisanim subjektu može olako da izazove psihološki konflikt, koji u nekim slučajevima kao ishod može imati simptom. Kao rezultat možemo, u ovom specifičnom kontekstu današnjice, olako percipirati tradicionalno definisanog integrisanog subjekta kao *ludog*, a preokupiranog karijeristu *normalnim*. U skladu sa tim, otvara se i važno pitanje u kojoj meri aktualne vrednosne matrice impliciraju i radikalno redefinisane samog koncepta mentalnog zdravlja.

Sonja Janičić

Odeljenje za psihologiju,

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura

- Aurelije, M. (2021) *Meditacije ili Samom sebi*. Centar za izučavanje tradicije – Ukronija.
- Coles, P. (2015). *The shadow of the second mother: Nurses and nannies in theories of infant development*. Routledge.
- Derrida, J. (1978). Cogito and the History of Madness. In G. Vattimo (Ed.), *Writing and Difference* (pp. 31-63). University of Chicago Press.

- Fuko, M. (2013). Istorija ludila u doba klasicizma. Mediteran izdavaštvo.
- Freud, S. (1938). *Psychopathology of everyday life* (Vol. 24). Penguin Group.
- Friedman, M. (2010). *Milton Friedman on Economics: selected papers*. University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1989). The end of history?. *The national interest*, (16), 3-18.
- Green, A. (2018). *On private madness*. Routledge.
- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, USA.
- Hegel, G. F. (1964). *Osnovne crte filozofije prava*. Veselin Masleša.
- Hegel, G. F. (1986). *Fenomenologija duha* (III izd.). BIGZ.
- Jevremović, P. (2000). *Lakan i psihoanaliza*. Plato.
- Jevremović, P. (2007a). Neki problemi bitni za razumevanje odnosa između mentalizacije, ranog splittinga i projektivne identifikacije. *Theoria*, 50 (1), 95-109.
- Jevremović, P. (2007b). *TELO, FANTAZAM, SIMBOL*. JP "Službeni glasnik".
- Jevremović, P. (2018). Topologija grupe i prazno mesto za vodju. U G. Jovanović i S.G. Marković, (Ur.), *Ψ I KULTURA II* (pp. 177-185). Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Kernberg, O. F. (1985). *Borderline conditions and pathological narcissism*. Rowman & Littlefield.
- Kohut, H. (1999). *Psihoanaliza između krivice i tragizma*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kohut, H. (2001). *Budućnost psihoanalize*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kohut, H. (2013). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. University of Chicago Press.
- Kuzmančev-Stanojević, S. (2021) *Labyrinths of neoliberalism: A brief review of the history of the term and the diversity of concepts*. *Sociologija*, 63(1), 96-117.
- Lacan, J. (2006). *Écrits: The First Complete Edition in English*. Norton & Company.
- Lacan, J. (2007). *The other side of psychoanalysis* (Vol. 17). Norton & Company.
- LeBaron, G. (2010). The political economy of the household: Neoliberal restructuring, enclosures, and daily life. *Review of International Political Economy*, 17(5), 889-912.
- Locke, J. (1983). *A Letter Concerning Toleration*. Hackett Publishing Company.
- Marx, K. (2014). On the Jewish question. In *Nonsense Upon Stilts* (pp. 137-150). Routledge.
- Mill, J. S. (1998). *On liberty and other essays*. Oxford University Press, USA.
- Muller, J. P., & Richardson, W. J. (1982). *A Reader's Guide to Écrits*. International Universities Press.
- Raver, C. (2003). Does work pay psychologically as well as economically? The role of employment in predicting depressive symptoms and parenting among low-income families. *Child Development*, 74(6), 1720-1736.
- Schudson, M. American Dreams. *American Literary History*, 16(3), 566-573.
- Schwartz, N. (1979). Distinction between Public and Private Life: Marx on the Zōon Politikon. *Political Theory* 7(2), 245-266.
- Smith, A. (2008). *The invisible hand* (Vol. 44). Penguin UK.
- Spurlock, J. (1995). Multiple roles of women and role strains. *Health Care for Women International*, 16(6), 501-508.
- Vulević, G. (2016). *Razvojna psihopatologija*. Akademaska knjiga.
- Winnicott, D. W. (2018). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. Routledge.
- Winnicott, D. W. (2021). *The child, the family, and the outside world*. Penguin UK.

Sonja Janičić

Narcissistic Configuration of the Subject and Actual Work Culture
(*Summary*)

This text deals with the work culture characteristic of neoliberalism, primarily with career and “remote” work. The phenomena are approached from the point of view of contemporary psychoanalytic doctrine, taking into account the ideas of political philosophy. The structure of the ideal subject of neoliberal capitalism is viewed from a developmental perspective. The relationship between the authentic self and the career “self” is presented, in an attempt to better understand the dynamics of the functioning of such a subject of the actuality. The potential consequences of today’s prevailing work regimes on the dynamics of family life are also considered. The dichotomy of public and private life is reexamined in the context of the main theme of the work.

KEYWORDS: psychoanalysis, neoliberalism, career, self, work from home